

אהוד נצר

ארמונות החשמונאים והורדוס הגדול

הוצאת יד יצחק בן-צבי • ירושלים

EHUD NETZER

THE PALACES OF THE HASMONEAN
AND HEROD THE GREAT

בחזית העטיפה: מבט מן האויר על פסגת ההרודיון. צילום: אלבטروس, תל-אביב.

בגב העטיפה: ראש של אל סלינוס שנחנף בהרודיון; שבר מגן רחצה גדול. צילום: זאב רדובן.

צילום הבטונה: מבט מקיפורוס אל בקעת יריחו. בקדמת הצילום חלקו עמודים וכותרות שנחנפו בחפירות. צילום: זאב רדובן.

בעמוד השער: כותרות קורינתיות שנחנפה בארכון השלישי של הורדוס ביריחו. צילום: זאב רדובן.

עורכה לשונית: אפרת לוי
עורכת-مراجعة: שלומית משולם
הבאה לדפוס: חנן גולדברג

© כל הזכויות שמורות ליד יצחק נ'צבי, ירושלים תש"ס (1999)

נסדר ונדפס בדפוס העיר העתיקה, ירושלים

Printed in Israel

מסת"ב 9-168-217-9

German Edition by Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rein, 1999

הרבנן כי אין קוצר לאחר סוף נסח
ההירושלמי אמר להיקבר בהרודיון, ומכל מקום
להנץח כאן את שמו. אולם עבורי שיטות דובבות
(קרוב לעשרים) גערם החפנה כך.¹²

לא על נקלה מצא הורדוס את הפתרון לבניה שעומוה בפנוי: להקית אונ איזוות קברנו, אבל המדבר, הרחק מירושלים, מקום שאין חושא הבירה מודתים אליו בכל דרך שהיא. אט ראי העם ושליטיו היו קוברים ברוך כל בסמוון לירושלים. קברים שנינו להניע אליהם בנקל, קברים שנראו לעין כל. לא כך היה הדבר בוגע להרודיאן. הפתרון לבניה, שבבודאי חסיקה לא מעט למלאן, נמצא להערכתנו ברוגע שollow בלבנו הרועין שייעשה בו שימוש בעיקר בחודשי הקיץ. ארמון שיבנה בו שיכוש בעיקר בחודשי הקיץ. הפתרון עדיין לא היה מושלם, אך הוא נתן בסיס ללבנתה אחותם הבהיר במילים נזום כל דבר.

להשלמת המשימה היה צריך לענות על כמה דרישות. בהיות הרודיוון ורואה מקום יישוב היה צריך לאיש את האטר בתשנים נאמנים למלן, אנשים שיתנורו במקומות ינוחו אותו ושמרו עליו. כדי ליחס משימה זו העבר הורדוס להרודיון את בית הטעופריה שהייתה עד לאלה עת בבית צור (חוללו כיוט). מעתה ואילך התנערו בהרודיון אנשים שהיו נאמנים על המלך. אפומ אין לנו עדות ישירה לפעולה זאת, אך העובדה היא כי בעוד המקורות ההיסטוריים העוסקים בתקופת התשנים מציינים את בית צור כבירת הטופריה של דרום יהודה, הרי בתקופת המוד הראשון ברומים כבר ציינה הרודין ככיתת אמה בגונדרברג¹³

קושי נוסף בקיוס האתר בשולי המדבר היה היעדר מקורות מים קבועים ויציבים בסביבה והקורונה של החזירין, על קשייה נרתק רוחה להחדר בклות יחסית. למוקם הוויזומי המשם, באמצעות מושב שנקרא מפעליות המציגים שנבנתה במיוחד לשם כן, ממנה הובילו בסימון לברכות שלמה, בכפר ארטס של היום. עדות לכך מארתים מימי יישוב בידינו הן מכתביו של יוסף בר-מצחתיו והן משרידים בשעתה. המונה היא לשורידי האמה, שסקור קוונד שיק עד בסוף המאה התשע-עשרה, ושבג בשנות העשישים של

משמעותו של האתגרן החשמונאי, יוחנן הוקנוס השני, עמד הורדוס בפני דילמה חרוץ מארל. מתחמיו אנטיגונוס, נסיך למשחת החשמונאים, אחינו של הוקנוס השני, רצח ברית עם הפורטיס אשר

זה עתה השולטן על סוריה, והתמנה מטעם לשליטה של יהודה במקומו של הורקנוס. להורקנוס, לפצאל (אחיו הבכור של הורדוס ומושלה של יהודה) ולהוודוס ניתנה לכארה האפרוחות לאמו את פטורייתם הרומיים ולחתורף אל השלטון החדש. פצאל והורקנוס החפכו לעשוות כן, ואילו הוודוס העדרף לפונת אל דוכיס אחרות. אין ספק כי בהיותו תלמיד נאמן של אביו אנטיפטרוס, המדייני המפורסם, העדיף הוודוס למצווד דרך שבה לא ייאלץ לפעול נגד המושל הרומי. דרך זו חיבבה אותו, באזתו הגע, להיעלם מן הוויה. הורקנוס ופצאל שלימו ישר ביל קמלוקום זו: פצאל בושם בכלא ונש

קץ על הולסטסן זו. נציגו יהודים בוגרים, יקרים
קץ לחיוון; בהורקנוס הוטל מות (נכורתה אוננו),
כה שטוע מפנו להמשיך למשמך כהן גדול, משרה
שהחזיק בה כ-23 שנים שקדמו לאירוע.⁹
בחשתת הליל קיבוץ הורדוס סביבו את בני
שפחתו ואת שומריו הראשו, מאות רבות של בני
אדם, וממלט מירושלים. כשפערמו כלפי דרום.
כשנודע לאנטיגונוס כי הורדוס ברוח, פתח אחורי
במידר עד שהדיבק... גטמון ליקודה שכבה גונחת,
לאחר מכין, הרודוין. כאן התפתח קרב, שפטוינו
איןם יודעים לנ', ובסתופו נבר הורדוס על רודפי
אשר נאלצו לחזור על פעריהם לירושלים.¹⁰
דومة כי הקרב הנורא לא היה האירוע היחיד
שחווה הורדוס באותו יום. על פי חזיאורי של
יוסוף בן מתתיהו התהפקה בעת הבירה מירושלים
חמרכה שנמצאה בה קיפורס, אמור של הורדוס.
ברגע הראשון דومة היה בודאי כי הוא נפצעה.
לרגע איבד הורדוס את שלמות רוחו, או יותר
דיוק את עצבי, וחשב לאבד את עצמו לדעת.
וידעו הצליחו להרנייע את סערות רוחו, וככל
זראה, גם הצעיה הסתרה כקלה, והמסע
המשיך בדרכו עד אותו רגע שבו אנטיגונוס ואנשיו
בדרבונו את בימלטום.¹¹

הרקע ההיסטורי להקמתה

על מנת שנוכל להבין את ייחותו ומשמעותו של האות, מפעל הבנייה היחיד הנושא את שם של המלך הבנאי,⁷ נתאר תחילתו בקצרה את הרקע ההיסטורי להקמתו. נקדים ונכין כי חן הרכע לתקומו והן תיארו של האות, זכו לסקור מפורט למודי בכתביו של יוסף בר-מתתיהו.⁸

בשנת 40 לפנה"ס, בעוזו משמש מושל גליל

ההו נבירה הגדולה שהייתה הבולטת ביותר בסביבתה הקרה, באורך שתחקירים בו בודאי הקרב הנורלי. על בני הגבעה, בלי שנעשו בה כל שינויים, הוחל בהקמת חניניו העגול על ארבעת מגדליו (אייר 120). דומה כי להקמת הבניין העתיקי קדמה בניתו של המגדל המורח הצעול, לפחות בסיסו האטום, כפי שIOSBR להלן. דומה כי רוק לאחר השלמתו של הפענה כלו הוחל בשיפכת העפר מסביבו, מה ששזורה לו את צורת החומות הקטומות.

ארמון מבצר ההר מורכב מסדרת חיצונית עגולה, 63 מ' קוטרה – נדיק 200 אמות.¹⁷ המסגרת מכונה בשם "מעטפת", והוא הייתה עשויה משני קירות. הקיר החיצוני היה עבה מהפנימי, ובינוים חלל שרוחבו כ-2.5 מ' (אייר 128). גובהם של הקירות הגיא, לפי הערכתו, לנוי 30 מ'(!), חיל שוחל לשבע קומות. חמוץ מן הקומות היו מעלה מפלס קומת הקרע של הבניין ושתי הנותרות מתחתיו. כל הקומות היו מפלס הקרע היו מכוסות בתקות שנשענו על קורות עץ. אמנס הקורת חסרות כוים, אך הן השאירו דפוס ברור בקירות עצמן. לעומת זאת היו שתי הקומות שמתוחת למלס קומת הקרע מכוסות בקמרונות הבית.

בתוך המעטפת נבנה הארמון הפוטי של הורדוס. הארמון היה בעיקרו בנובה של קומה אחת אלא שקומת זו הייתה בגובה יחסית ובמקומות מסוימים הוכנסו, באותו הגובה, אף

מעשה ידי אדם, הרוי הייתה בגובה למדי. גם לוגלו (ההר) בנה (הורדוס) ארמון אחר מוכשר לקבל את כליו ואת רעי, ואופן שהמברר נראה כעיר משומשת היה לו הכלל, ואילו לפ' מראה נראה כמושב מלך.¹⁸

בשסתמייה חתונתו בנה מבצר נוסף באותו המקום, שבתאם ניצח את היהודים כש קישוף את שליטו וางיגו עמד בראש המדינה. מקום מבצר זה מוחק מירושלים כתשיים ריס והוא חזק טبعו ונוח ביותר לבניין (מבוצר). זו גבעה (עגולה?) הפתרוממת במחטה לגובה עשוי בידיים, עד שבתקופה צורתה היא צורת שד, ובחילקה חלקיים חלקיים על-ידי מגדלים עגולים. העליה אל המבצר היא ישורה, בניה מדורגות חלקות עד מאתים (במספר). בפנים המבצר חדריהם יקרים של המלך, עשוים לבנייתו ולני נאחז. לוגלו הגבעה (הו) בנייניהם שבניתם הייתה מושחת עין מטעמים אחוריים ועם משומ אמת המים, שנעשתה לאורך מרחק רב ובוואצאות גדולות – שכנו לא היו (מים) במקום עצמו. על פניה המשור מסביב (לגבועה) היו בניינים שלא נפל מושום עיר, והגבועה שמשה בירה לשאר הבניינים.¹⁹

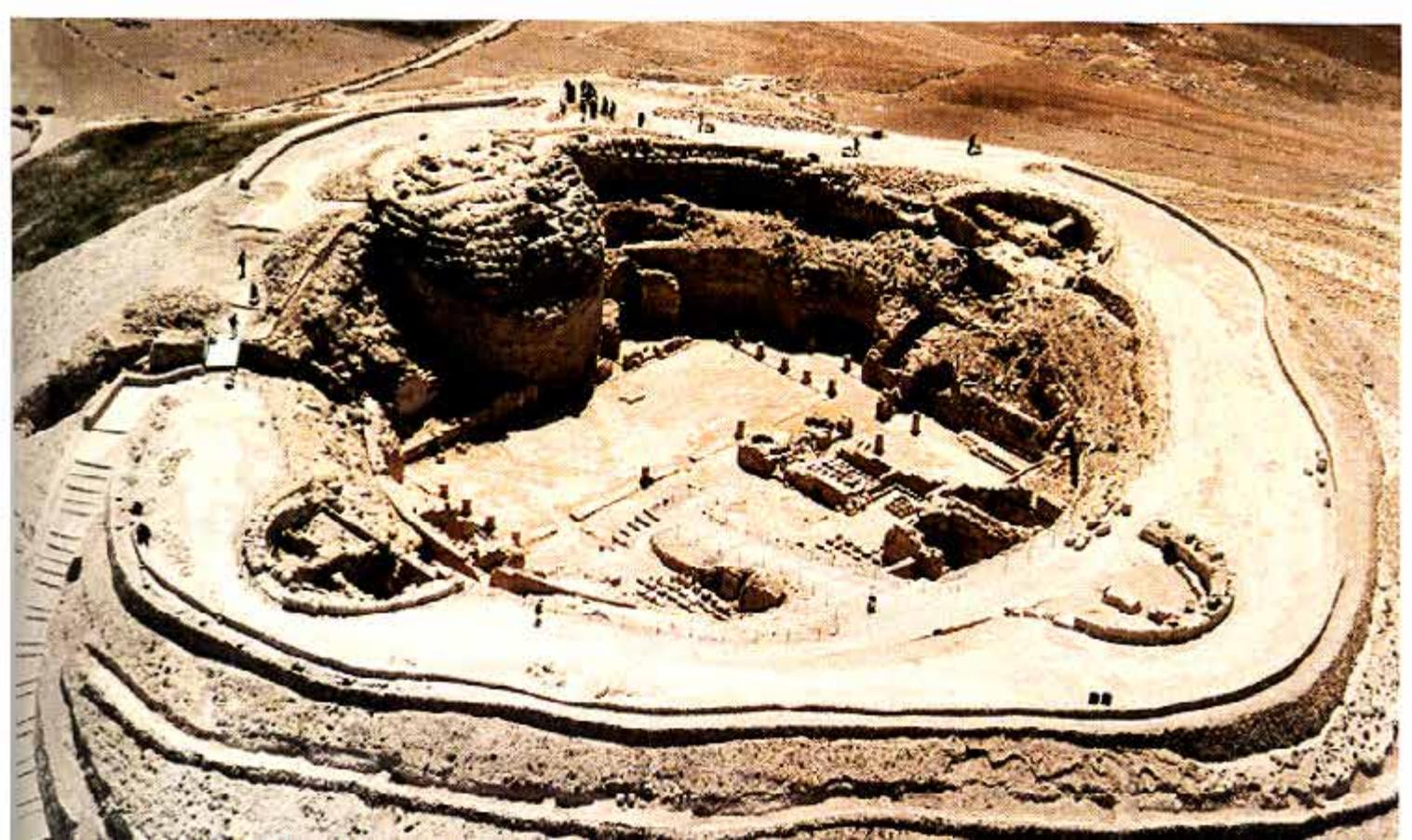
ארמון מבצר ההר

כפי שציינו, להר הנושא את שמו של הורדוס והמצוי דרום-מזרחית לבית לחם, דמות של הר געש. אין ספק כי להקומו של ארמון מבצר

המאה העשרים על ידי עמייחי מזר ובית ספר שדה בכפר עזון,²⁰ הימים שהביאו לכאנ הורדוס אפשרו לטעת בהרודיון ובסביבתה נני נוי ומטעים. נותרו לפני המלך עוד שני קשיים שהיה עליו להנבר עלייהם, ודופה כי חפתרין שנבחר ענה על שניהם גם יחד. הקושי האחד היה חותמי, כיצד ניתן יהיה לזרות מירושלים את אתר הרחצה ההולך ונבנה במרקח של כי-13 ק"מ מפן הבירה. הקושי השני היה קשור בביטחון האיש. כיצד להבטיח את שלומו וביטחונו האיש של המלך בעת שהוא במקום המרחק, הפטורן נמצא בדמותו של בניין יוצא דופן – הר דמוי הר געש או שד של אישת, כתיאורו של יוסף בزمחתתו – הנראה עד עצם החיים הזה לא רק מירושלים אלא גם מנוקדות אין ספור ברחבי הארץ, לתיאור מפוזר של מבנה זה, אשר אנו מזכירים בשם "ארמון מבצר ההר", מוקדש פרק זה.

קודם שנעבור לתיאור מפורט של האתר מן הרואו שנביא את תיארו המצוי בכתביו של יוסף בן-יוסטתיהו:

שכן הוא הקיף את הפסגה במגדלים עגולים ואת היקף (החוונה) מילא ארמון מפואר ביותר, באופן שלא ורא החדרים פגימה היה נחדר אלא גם הקירות בחוץ והגדות והגווות היה מושפעים בעושר. הוא הכנס בחיצאות גוזלות ביחס המון מהם מרוחק וחילק את מעלה (ההר) למאתיים מדרגות של שיש לבן ביותר. שכן אף-על-פי שהגבועה יכולה להיות

128

מעבר לעדות על רצפת אופוס סקטיליה שנעטלה, לא נותרו בטוקלין כל שרידים מהעתיקים שהיו בו. בניי המדרח הראזן ברומאים שימש הטركליון בית הכנסת, והעמודים המשוחים בתוכו כוונת נספה אליו בזמן הפלר. במקור היה הטركליון לא כל עמודים.

מצפון לטركליון נמצא קבוצה חרדים שהייתה מאורגנת סביב חלל דמי צלב. לא כל שטח הקבוצה נשחף ועל כן קשה לשחזר בדיק את דמותה. סביר לוונו כי יוזוזיט היה חדרה השינה של אנפ הארטון הנדרון. החלל דמי הצלב עשרי היה להיות חלקו מכוסה בגג, ובחלקו, אולי המרכזי, פתוח לשמיים. מתחת לאחד החדרים שנחשפו כאן נתגלה בור מים (בור נוסף נחשף ממורח לחצר).

חדר בית המרחץ נחשפו כולם.¹⁸ בית המרחץ כלל שני חדרים לכיסא ולהלבשה (אפוריטהה), חדר חם (קלדרום) גודל למדי, חדר פושר (טפדרום) וחדר קר (פרינגדירום) זעיר, החדר החם, 9x7 מ', גודלו ללא הגותות, היה מכוסה במקורה בקמרון תבוני. לחדר היו גומחות בכל ארבעת קירותיו, והמורחות מביניהן – חיפוי עגולה. עמודי היפוקואוסטי היו עשויים, ככל הנראה, כולט מאבן. לעומת זאת לא היו צינורות היפוקואוסט על קירותיו של החדר החם ובמקומו נחצבו אroxות בטון הקירות. על קירות החדר

החצר. סגנון העמודים היה הסגנון הקורינטי. משני צדדי הctrlים של החצר נבנו אכסדרות עגולות למחרצה, כ-5.7 מ' קוטרו של כל אחת מהן. אכסדרות אלה עמדו מול מרכז החצר אך אין ספק שהיו היוו מוקד חוויה ארכיטקטונית עם צורת העיגול שהקיפה את הארכטו. אכסדרה נוספת אולטרה במשולש שנוצר בין החצר, המעל הסובב ומגדל המזרחי (מדורסו). מצפון למגדל המזרחי היה הסובב שונה בעקבות החינויים. נציג כי מרכיב חדרי הארמון וכן החצר הפריסטילית היו טעורים בפרשיות וחלקים אויל אף בסטוקו.

חצר עצמה, כ-18x40 מ' גודלה, שיסחה קרוב לודאי גן נוי (וירידאים). עדות לכך יש סולמות, אך אין הדבר סביר במרקחה של גנודה היהidea שבנה מוחדר גדרות בפרשיות. שחייב היה לקשור בין קומות הבניין הרבות. לכארה ניתן היה לקשור את הקומות בעלות סולמות, אך אין הדבר סביר במרקחה של גנודה. כמו גם שלוש האכסדרות היו מעוטרות בפרשיות. ב��ול נספרו אל הפרשיות, מעלייהן, עיטורי סטוקו, מהם בדמיו פרופילים ומהם חיקוי לבני גיות.

המילי שנספח מלחמת לטפל החצר. החצר הוקפה עורות עמודים שלושת עברייה. עבר המזרחי לא היה מקום לעזרת עמודים, אך צור של פילסטרים השלים את המראה האדריכלי של איר 127. מבט מן האויר על פסגת החור (ארמן מבצר החור בהודין).

איר 128. שני קירות המעטפת הסובבים את ארמון מבצר החור בהודין. מימין, מגדל המזרחי העגול,

סעל לשפך שערף את הבניין, היו חלונות שסיפקו אור וביקור אויר. ביתר הקומות לא היו בחדרים כל חלונות. זאת בגיןו לפרוודורים בתוך המעפטת שיכלו ליהנות מאריך ואויר שבאו מהחדר העגול שבמרכז הבניין (איורים 132, 133).

שאלת שאלת תשובה חד-משמעות היא גובהם של שלושת המגדלים הללו. לבאורה מתקבש שהמגדלים היו גבוהים מהחומה או מהמבנה אליו הם השתיכו. אולם ניתוח הקשר האדריכלי שבין המגדלים למבנה המעפטת מקשה לראות את שלושת חזאי המגדלים מונומנטים בגובה מן המעפטת. גם גובה אחיד עם המעפטת היה מटבטה בקשר אדריכלי לccoli. אפשרות שלישית אומרת שלושת ה"מגדלים" היו נמוכים בהפרש של קומה אחת ממבנה המעפטת. מהבחינה האדריכלית היחס עתה משבע רצון. מצב זה אף אפשר ניצול של שלושת גנות אלו כמרפסות שאילו ניתן היה לצאת נקל מן הקומה העליונה של המעפטת. אם השערה זו נכונה, ניתן היה גם להקיף את המרפסות בקלווניות של עמודים ובגאות, על כל שטח המרפסות או על חלקן בלבד. ניתן לטזרוא מרפסות חזאי עגולות אלה, כשתן מוקפות עמודים, דמיין למדרגה העלונה ארמן הצפוני במצדיה. אך כאמור לעיל הדבר מוטל בספק במיוחד מסווג של שחשיקולים האסתטיים שלנו לא בהכרח חייבו את אדריכליו של הורדוס. מן המגדל המזרחי יותר, כאמור לעיל, בסיסו בלבד. בתוך חלקו העליון של הבסיס מצוים שלושה חללים. האחד, הגROL מביניהם, שימש ברום מים. שני האחרים הינו, ככל הנראה, מחסנים. בורות מים מצויים בדרך כלל מתחתי לפני הרכע. אמונה ראש המגדל מצויה קרוב ל-20 מ' מפני הקרע המקוריים. כ-16 מ' מעל מפלס קומת הרכע, שמצויה בה החצר הפריסטילית, אך בהיות המגדל אותו הרוי ואשו Shimsh, בפועל, מפלס פוי הרכע לקומותיו שהיו מעלי. דומה כי ללא שלושת המגדלים יציאו הדופן שבנה הורדוס בירושלים. שלושת המגדלים המכונים פזאל, הפיקוס ומרום, היוו מתקשים להבחן את משמעותו האמתית של המגדל, כאן בהורודון (וראו פרק המשנה-עشر). תיאור המגדלים הללו בכתביו יוסוף בן-יוסטתיתיו מפורט כל כך וקיים בפועל עדות לקיום אחד מהם, עד כי המסקנה כי גם בהורודון היו מעל המasad האטום כמה קומות, התבקשה מalias בתיאור שלושת המגדלים בירושלים, מכל מקום, מסופר שעלה דاشם היו חדרי מלכות. באחד המגדלים אף מצוין שהיה כור מים על גבי המasad האטום וכמגדל אחר נוצר בית מרחץ. נציגו כי אף על פי שרמן מבחן ההר כולל, כפי שתיארנו לעיל, ארמן על כל מרכיביו הרי הימצאותם של חדרי מלכות נוספים,

129

למוחצה וקיטרים כ-16 מ'. המגדל המזרחי, חניל, היה אטום כמעט לחלוועין עד לגובה של כ-16 מ' מעל רצפת קומת הרכע של הבניין. לא כן היה המצב בשולשות המגדלים הנותרם. מלכתחילה, כשתבנה ארמן מבצר ההר, הייתה כל קומה במגדלים אלו חלל אחד, סעון אוול עגול למוחצת. דומה כי מיד לאחר השלמת הבניין, ככל הנראה בshortan, בהיותו צמוד אל מבנה המעפטת העגול, שחלקו כל, מכובל בארמנונתיו של הורדוס, ברכת מים מדורגת. חדרי בית המרחץ רוצפו בפסיפסים מעוטרים בדגמים ואומטריים נאים.

המגדלים סביב המעפטת

שוני רב היה בין המגדל המזרחי העגול, שקוטרו כ-18 מ', לבין יתר שלושת המגדלים שהיו עגולים

הנדון שורדו קטעים של פרסקו ספואר שעיטר אותו. פרסקאות עיטרו גם את החדר הפואר שהיה עגול בצורתו, 4 מ' קוטרו, והכיפה אשר כיסחה אותו, והיתה עשויה מאבני גזית, שודה כמעט בשלהותה. הכיפה מצטיינת ביופיה (אייר 130). החדר הנקה, לעומת זאת, היה מעוטה במקצת בשorthan, בהיותו צמוד אל מבנה המעפטת העגול. החדר כל, מכובל בארמנונתיו של הורדוס, ברכת מים מדורגת. חדרי בית המרחץ רוצפו בפסיפסים מעוטרים בדגמים ואומטריים נאים.

אולי מעין "סוויטה" מלכותית, מתחקשת גם היא. עלינו להביא בחשבון כי עם כל האקזוטיות שהייתה בארמון שבתחתית הבניין הרי שני חסרון של ממש ניתן היה למצוא בו. החיסטרון האחד הוא הייעדר כל מבט לנור הנادر הסובב את ההר. החיסטרון השני קשור בימי הכתובים. בשעות שבhan החום כבד והרוח איננה נשבת, השהייה בארכון עשויה לחזות בלתי נסבלת. אין כל ספק כי במורומי המגדל, גם באוון שניות, ניתן היה ליהנות מן האויר העצם. הקומות העליונות של המגדל התהרכמו בזריז מעל לבנה המעטפת כך שלא היה מה שימנע גם מרוח קלה ביותר להגיע אל ראש המגדל. למגדל היו בודאי גם תפקידים נוספים כמו ציפוי טמייה ואולי גם יקירת איחות ולמרות זאת אין לנו ספק כי הסיפה העיקרית להקמת המגדל ובו הקומות, אכן בהרוודין, הייתה הרצון להציג מעליו חדרי מלכות, לפיק הערכתו, מכל מקום, יתכן שמעל המסדר האוטם, כאן בהרוודין, היו חמיש קומות, סך הכל למעלה מ-40 מ'.

להשלמה החמונת עוזין הדר דיוון על אודוה השף הענק שנשף סביב הבניין העגול ובדרך הכניסה אל ארמון מבצר ההר. השף נשף ברוגע שנשטיימה הקמתו של הבניין העגול (אייר 134). עשרות אלפי מ' של אודמה נשפכו כאן כדי ליצור את צורת החומות הקטומות. ככל הנראה, מרבית האדמה שנדרשה לשם כך נלקחה מוֹגְבָּה הסוככה, ממורה. בכך הושגה מטרה כפולה. מעבר לכדרית הארמה הנדרשת הונמקו פַּי הגבעה, מה שנותן לסיולאות של הרוודין דגש יתר במבט מנזרזקים. לא כל האדמה שהורדה מראש הגבעה שטמזה והועלתה אל ההר. חלק ממנה נשף על כיון המדרגות שנבנו לפני השף נשפה. הפטרונו חייב יצירת פרוזדור בניו, מונע על ידי קירות משני צדדיו. אלא שלחץ העפר הצפוי היה גדול שחייב חדר לאחר יצירה חרוט.

כידעינו אל המבנה המורכב שהוקם על ראש ההר? כבר יוסף בנט מתרתנו מוסר על גרט המדרגות

bijouter, והיה חשש להסתומות הקירות. לפיכך החליטו המהנדסים על בניית קשתות במרחק קשוב כל כמה מטרים. על פי חישוב אורק הפוך היו יכול כ-12 קשתות.¹⁹ לבארה ניתן היה לבנות גס בתחום זה של המדרגות פרוזדור מקומם, בדומה לפרוזורים שהגנו על הכניסות אל בורות המים (זראו להלן), אבל הפטרונו שיווש היה אחר, אולי משומות שהבנאים עדין לא היו מנוסים בבניית קמרונות משופעים או מסיבות אחרות. מה שלא ניתן לשחזר הוא היכסו של הפוך, תקרה משופעת עם חלונות בתוכה או אולי פתרון אחר.

תשומת לב מרווחה הוקדשה גם להקמת מערך מתאים לאספקת מים אל ארמון מבצר ההר. המערכת הייתה מוצסטת, בראש ובראשונה, על איסוף מי הגשמים שיידזו על בני ההר עצמוני. נספה על מערכת שריכוז מים שיידזו לתוך המבנה

אייר 129. הטראקלון של ארמון מבצר ההר, במבט לכיוון המסדר הראשון ברומייס הפך הטראקלון, שהוקף עתה בספסלי אבן, לשמש בית הכנסת.

אייר 130. הכיפה שכיסתה על החדר הפושר (טפiderום) העול בבית המרחץ על ההר. זו הכיפה הקדומה ביותר מסוגה הידועה בארץ־ישראל.

אייר 131. המגדל הצפוני, החצי עגול, של ארמון מבצר ההר. החלונות הנראים בצלום לא היו בשימוש מאה שמאלי שסביר את הבניין כיפה עליה.

ניתן לשאוב את המים, בעורות דלי וחבל, היישר מתחן הארכמן, ובכל רגע של צהרת. הקשייה הוה לא רק חסן מן המשורטיב את הצירן לטפס כי' מי' גנספיס אלא, ובעיר. צוע' את דרכו בין אנשי המלך ואורחותם האריסטוקרטים לבין המשרתים, שואבי המים. מעבר לכך, גם בערות השאהרמן היה סגור על צגון נינן היי למלא את בור הבניין.מן הראיו לתוכו גם את טו' בורות המים, הקטנים יחסית, שנחצפו מהתה' לחדר הארכמן שבמרכו'ה הניגול וכן אחד רוח' ציט' שנחשף בראש המסד האטום של המלך וטורי; בורות אלו קלטו בראש ובראשיע את כי' וושפ' שירדו על הבניין עצמו, אולם בצע' שרדייקט ניתן היה בכל שעה למלאם נציג' שעממי טחתה' הרה.

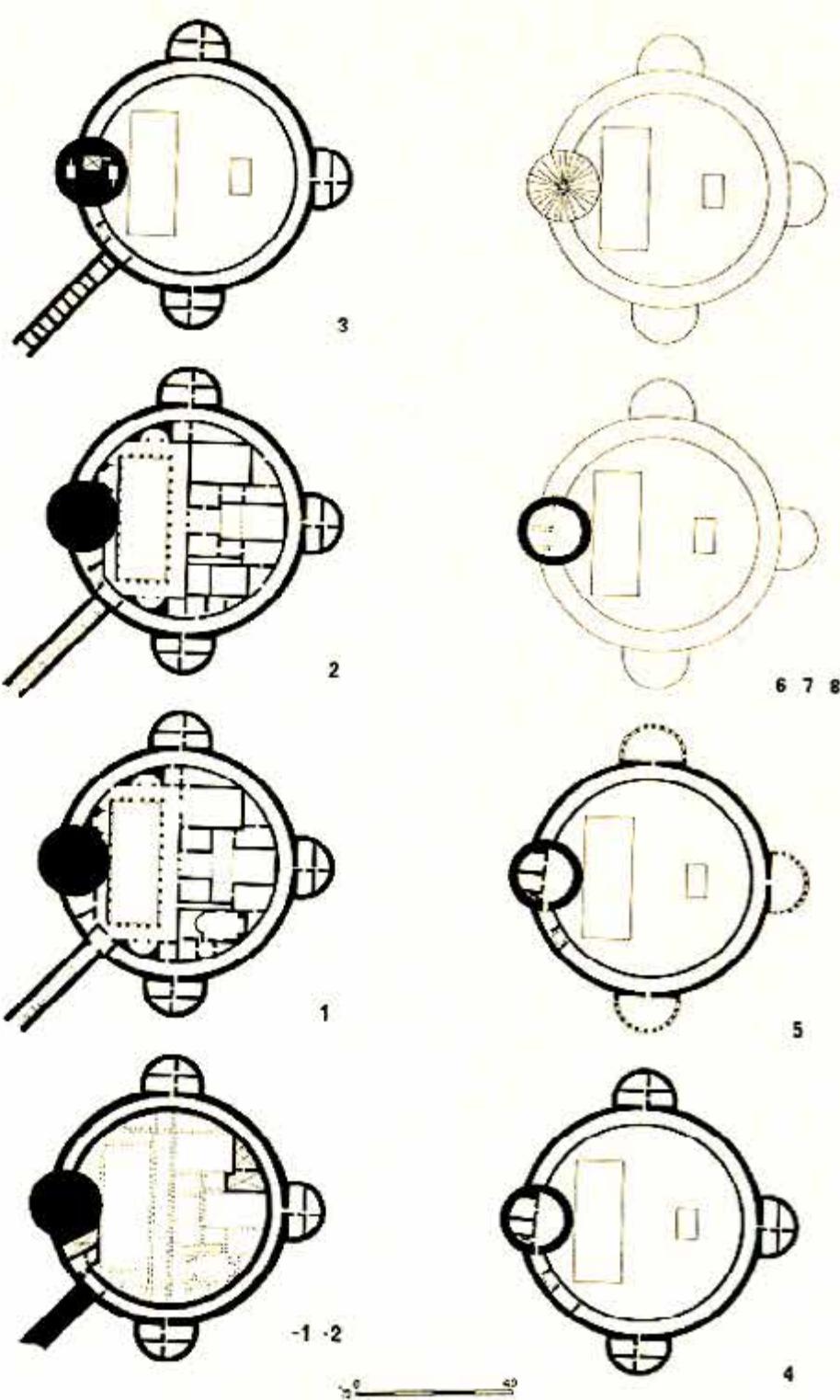
אספקת המים לארכמן מצבר הרי ריחו'
mobuchah נס באותם המקורם שאבלי המים ביז'ון אשר למונגולות. זאת בוצת אמת המים פג'מה' בפיוח' עברו הרודיאן. על כן בפרק רבא.

***

מה הוא המקור האדריכלי וחקנו'ו על בין' יוצא דופן זה עיל' כן קיימות עותן שונגר' האפשרות האחת, הנראות לכאורה סבירות ביותר, היא קבבו העגול של אוגיסטיוס ברנאן, פיניאט שנבנה בצרות קוווס מכוכב בעציים.²⁰ אפסיד' אחרה היא המאוולאון של המלך אנטוינוס הראשון (איפיפט) המając בקומגנה, פמלה' תעתקה שתתקיימה בצע' טורקה, יאנכיה' נו'ם בשם "נורוד דאג".²¹ להערכות לא היה רוח' מושעה לעצמו להביס אחותה קבבו אל' תוך ארכן שישמש לחיה' היוסדים. הדבו טורי, תל'יטן את חוקי והות היהודית, לוי'ן' חסוק'ר' להקיט הבניין בקבינה של ארכמנת מבני' שמי' חיקוק' מגדים בארבע פינוחיה'²², נס' אחר' לע'ו' בניה' החודוס בירושלים את הארכנור' צעד' ברעטה' ימי שלטונו (איור 136).²³ במוש'ן' ומקו'ן' והיהודית של הווז'וס לנפעלה' בניה, לא' גנעה הארכמן המבוצר בצרות מלון או ריבו', כה האנטוניה, אלא בצורת עיגול, צורה' קתלאמת' באפונ' יוצא' מן הכלל את אובי' בין' הפוך'.²⁴

נוחיות העלאת המים מן הברכות אל ארכמן המבוצר שבראש ההר. קשה' לקבוע אם מוקם בורות המים נקבע על פי מקומו של גומ' המדרגות או' להונ', אנו נוטים לאפשרות השניה. עד סמך לראש ההר הוועלה' המים בעורות משוחחים, בודאי בנקנים או בנדרות מים. מכאן והזרמו המים שהוועלו' אל תוך בור מים נוסף, שנחצב מתחת לארכמן ממש' ונועד לשמש "בור' ביניים". המים והוכנסו אל תוך בור זה באמצעות משפט' וצינור, שرك' קעטו' נטגה' בחפרירות. מבור הביכים היה'

עצמם, נבנתה מערכת שניקה' את כל המים שיידרו' על המדרגות אל חור' סדרה של שלושה בורות מים, לכל הפחות, המצוים כ-28 מ' מתחת לפסגת הגבעה. בורות אלו, מכל מקום, נחצבו עוד בטרם נשפן השפך הנורול שייצר את צורת החירות. לא במקרה מצויים כל הבורות הללו בסמוך לנוגם המהירות שעלה אל ראש ההר. כדי שהשפך שייצר את צורת החירות לא חזרו לחוכם היה חזק לבנות בחוץ הבורות פוחזרים מיוחדים מוקרים בקמרונות. השיקול היה, ללא ספק, של

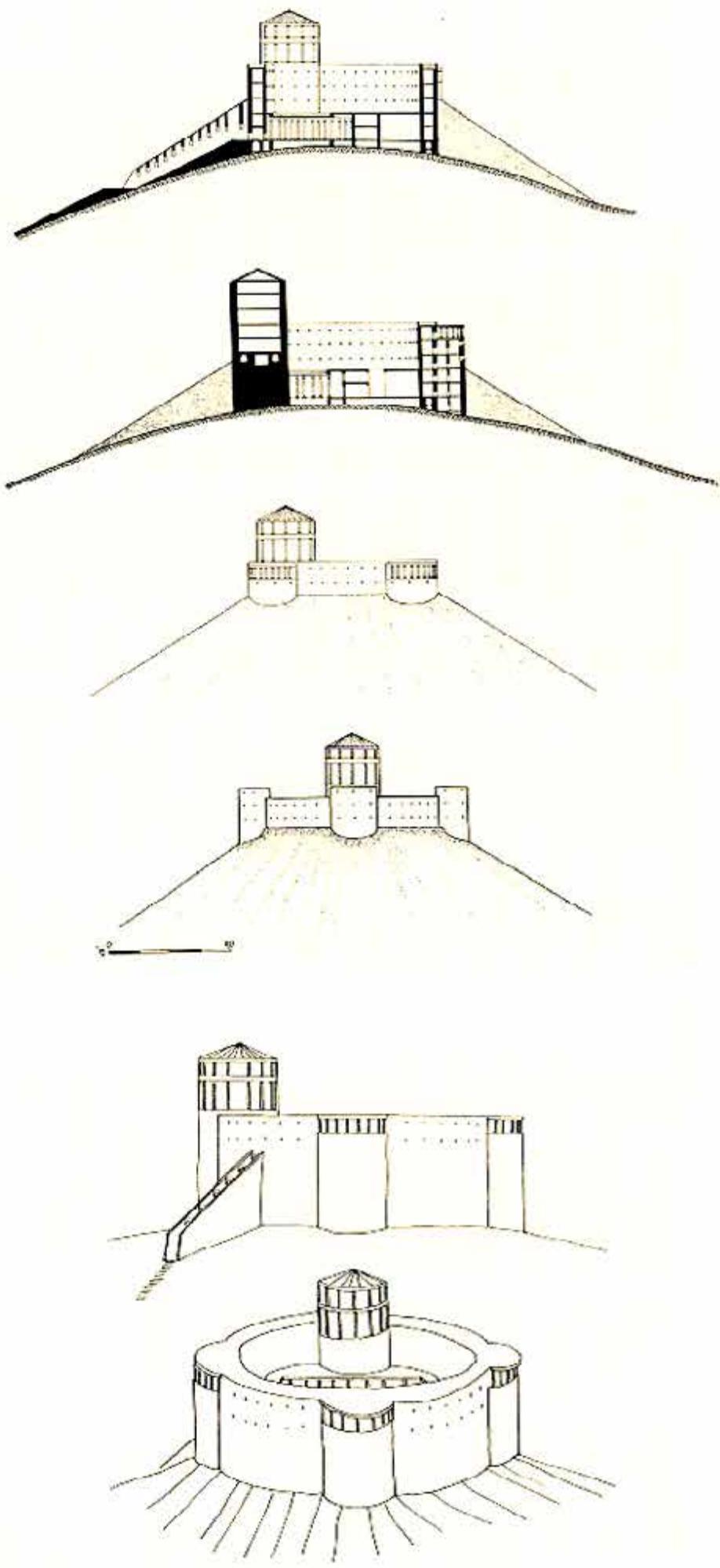
איור 132. חניות משותחות של כל קיסות אומי' פג' הרה; המסתויים מציעים את צדו' הקיזות.

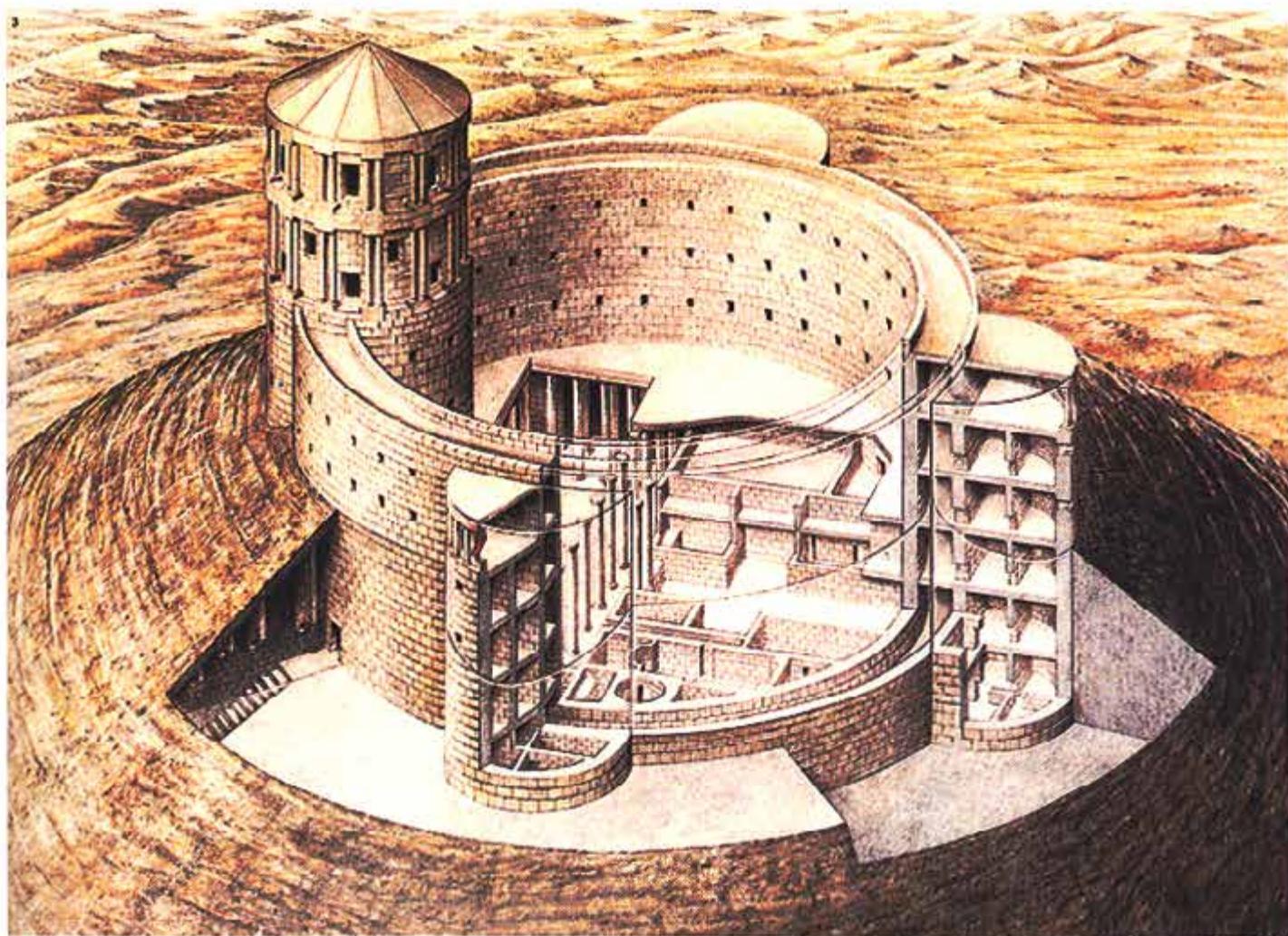
איור 133. חניות וחתכים משותחות של אונק' פג' ההר. חלק מן המגדלים משותחות נונחו'ת' פג' המעטפת, וחלק' ההחר' – גנומלי'.

איור 134. ארכמן מבוצר ההר בטעם' טsie' גמל'רנדן. למינלה': מבט לדוחות; לפטחה. מפה' למירה.

הערות

1. זאת, אף שהמשמעות המילולית של המילה "פּוֹרְנִידּוֹט" עשויה גם להיות גן עדן או לחלוון פרדרס.
2. K. Schick, "Der Frankenberg", ZDPV 3 (1880), pp. 88-99; וכן במונייח טבלה V.
3. ראהו קורבי, הרודיאן ור' וושס גם בביבליוגרפיה על פרסומיים קודמים שלו.
4. G. Foerster, "Herodium", HJ, 19 (1969), pp. 123-124; idem, "Herodium", RB, 77 (1970), pp. 460-461, Pls. XX-XXIII.
5. ראהו אל מני זיש ארי, "מונחים הרודיאנים", קדמוניות, יח (1985), עמ' 33-38.
6. ראהו נזר, הרודיאן ובתי, עמ' 79-101.
7. A. Mallon, "Deux fortresses au pied des monts de Moab", Biblica, 14 (1933), pp. 401-407.
8. סבירים כי הפעס היהודה שבנה נוכרת לנכורה הרודיאנית שנייה, בתהן: יוסף בן זומתיהו, מלחמת אלא, כי נבנה כנראה סטטואת ספרותית או מתרנית שנייה, הרודיאן שנייה איננה נזכרת כלל וכלל לא בקטע והמקביל: היל, קדמוניות טו, 325-323, או בכל מקום אחר שנזכרת בו הרודיאן. אם אכן היו שיי אחרים באחותו השם היה בודאי יופיע ב⌘ומתיהו מפקד לציין לאיזה מן השתיים הוא מתכוון, בכל אחת מהתיחסותיו לאתר בשם הרודיאן.
9. על האירופאים שקדמו להקמתה של הרודיאן ראה היל, מלחמת, א, יג, ז-ה; הניל, קדמוניות, כד, 360-352; והמקור התיכון מבין החשניים מפורט יותר בזאת, להנאות של זאואר ואו: מלחמת, א, לא, יג, קדמוניות, טו, 325-323.
10. ראהו חיל, קדמוניות, יד, 369-365.
11. ראהו העדרה 8 לעיל.
12. הניל, קדמוניות, טו, 323. החתומה הנזכרת ביצטטה נז מקדמוניות התקיפה בשנת 23 לפנה"ס לעורה.
13. A. Segal, "Herodium", HJ, 23 (1973), p. 27.
14. ראהו שילו, חזשתהון של עט ישראל, עמ' 307.
15. העדרה 64.
16. ראהו ע' מזר, "סקר אמות המים לירושלים", ד', עמית ואחרים (עורכים), מפעלי מים עתיקים בארץ ישראל, ירושלים 1989, עמ' 193-192 וכן C. Schick & I. Bengtiger, ZDPV 19 (1896), Tafel 6.
17. יוסף בן זומתיהו, מלחמת, א, כד, 2.
18. היל, קדמוניות, טו, 325-323.
19. R. Graphmann, "Herod's Pool and Robinson's Arch", HJ, 20 (1970), pp. 63-64.
20. V. Corbo, "L'Herodium Di Gheb El Freidis", א' 187, Liber Annus, 13 (1963), pp. 239-256.
21. ראהו נזר, הרודיאן ובתי, עמ' 95 ואייר 131.
22. ראהו א' סגל (לעיל, העדרה 12), עמ' 29-27. על המאוזוליאון של אנטונוס ברומס ראהו E. Nash, Pictorial Dictionary of Ancient Rome, II, London 1962, pp. 38-41.
23. E.K. Dörner, Kommazenen, Bergisch Gladbach 1981, pp. 220-236.

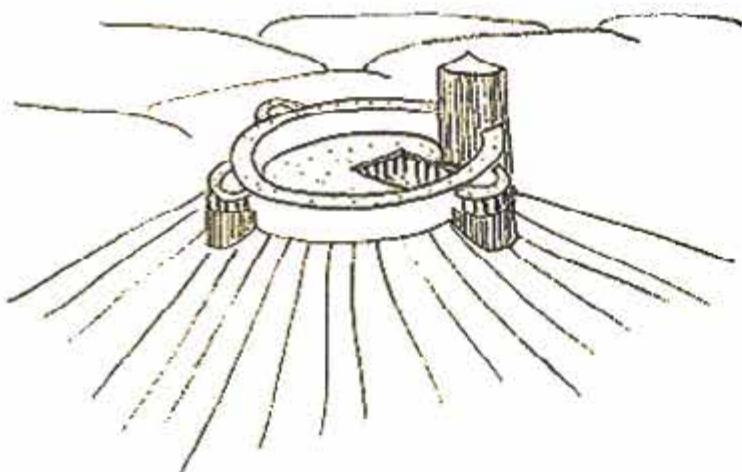

135

22 ראו: יוסף ב'קמתייהו, קרטוגרפיה, יב, 36-35.
ארמון מבוצר דומה משליך בדמטריאס (ולולוס של
חוות) במאחריו יונן, וראו: P. Marzolff, "Bürgerliches
und herrscherliches Wohnen im hellenistischen
Demetrias". *Wohnungsbau im Altertum: Diskussionen
zur Bauforschung*, 3, Berlin (1979), pp. 129-144.

23 על האנטוניה והקשר טבינה לבין ארמון הורדון
בחרודין וגטו נסיך שוכן לארונותות שמי
ירושלים.

24 ראו: נצר, והרחין רבת, עמ' 100-101.

איור 135. שחזון איזטמורי של ארמון מבוצר חהר.

איור 136. מתחם המטהות בין ארמון מבוצר חהר לפנים
ארמון מבוצר האגונומיה בירושלים (המבנים בירושלים –
על פי תיאורו של יוסף ב'קמתייהו).

איור 137. צילום אודיו ארכי של הורדון ובתי (מצילום
קדם לחפירות הארכיאולוגיות בהרודין החזאית).

פרק שלושה-עשר הארמון של מרגלות ההר – הרודיוון התחתית

התחתית המczy' כ-300 מ' נמוך מן ההר (איור 138). המבנה העגול על ראש ההר מותאם אף היא לאוֹתָהּ מערכת אורתוגונלית של כיוונים, צפון-דרום טעקה, ואין זה התיאום היחיד. אותו ציר סימטריה המהלק את המבנה העגול לשניים בעבורו במרכזי המגדלים, הצפוני והדרומי, חוצה גם את הארמון הגדול לשניים. אלו רואים בציר משותף זה יסוד השוב בקיום הקשר האדריכלי שבין ארמון מבצר ההר והמלול התחתית, זאת למורות הפרש הגבהים הניכר ביניהם.

ארמון המול היה המבנה הגדול ביותר בהרודיון

ככל הקיף את העמק משלווה עברים. כל המבנים והקירות בדורודיוון, מכל מקום, נבנו על פי מערכת אורתוגונלית אחת, כולל מקבילים או ניצבים זה אל זה. אין ספק שהדבר מעיד על כושר תכנון ויכולת ביצוע מעולים, במיוחד לאור העובדה שישוּם התכנית חייב עבודות עפר ונחבות יתרה. עבודות העפר כבר נראות בצלום האויר שנעשה עד לפני תחילת החפירות בחורדיון התחתית, בשנת 1972 (איור 137).

חשוב לציין את הקשר הגאומטרי התכני שבין ארמון מבצר ההר לבין המכלול שבהורודיוון

מקום של הרודיוון התחתית

המאיץ שהושקע בבניין ארמון מבצר ההר היה אדיר, אך מאיץ לא קמן מכך הוشكע נס בהקמת המעל של הרודיוון התחתית, המזוהה בממצא כ-100 מ' מתחת לפסגת ההר.¹ המבנים והגנים המועצימים כאן השתרעו על שטח של כ-150 דונם. לפני חתיכן: מבחוץ שחלך יירד כלפי מזרחה. אמונם חלקו העליון, הדרומי של העמק בפועל, נעלם בעקבות עבודות העפר שבוצעו במקום בפקודת מהנדסי של הוודוס, אך המכלול

שיטממו כו, עס זאת, בפינה הדרומית-המערבית של מגדל הברוכת, היה צורך לחובב אל תוך סלע האם כדי להשלים את צורת המלון של ומגדל בשלמותו.

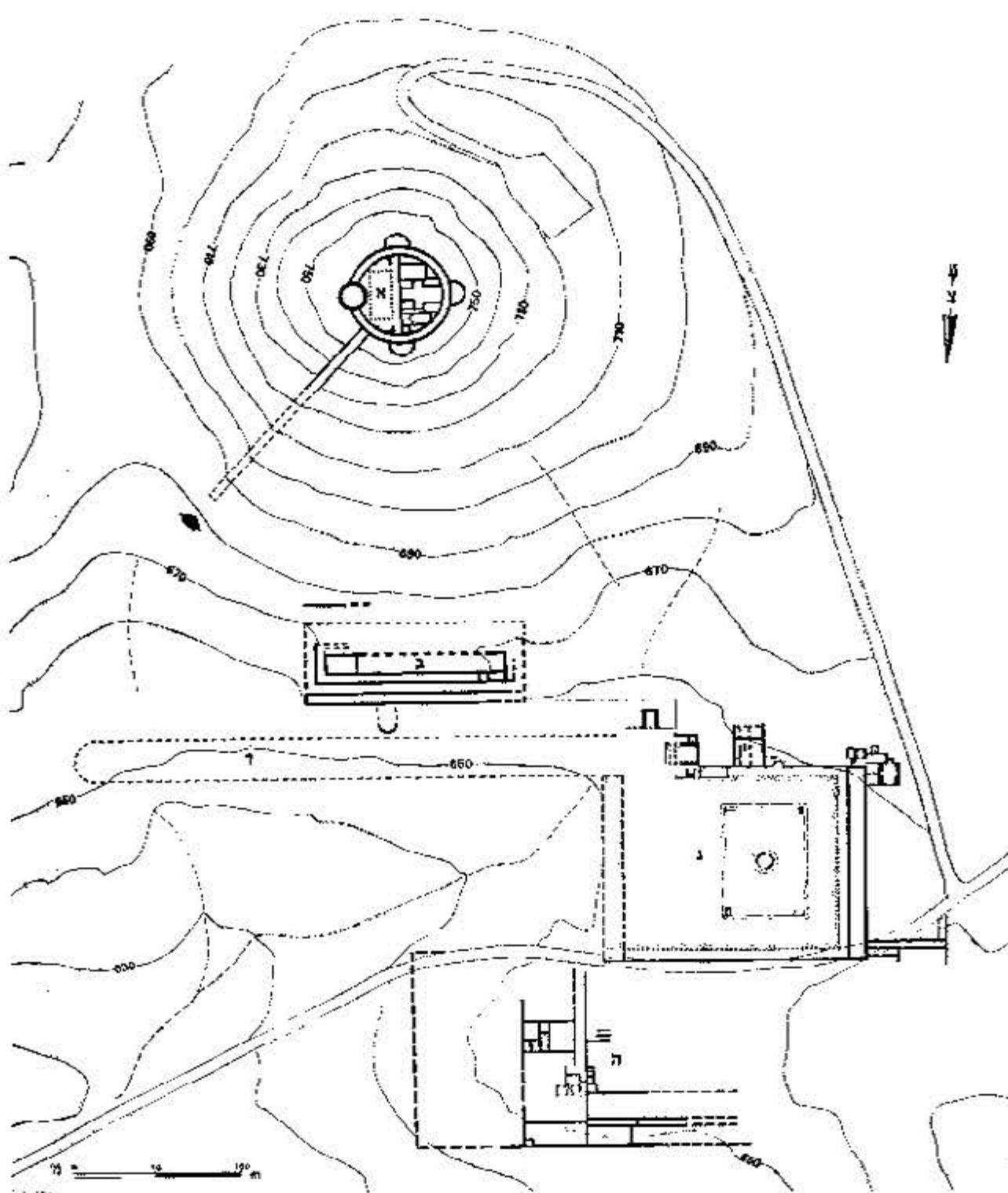
נראה של הרמה שיצבה בתוך זה היה 45 מ' יუמeka כ-3 מ'. הברכה הייתה מוקפת מפלסיה עליות גראניט נג, אשר כל אחת מתן היה כ-16 מ'. מעבר לשולחן וצעוזה גן אל נכון שלושה סטודיום, וארכוס המלול הגיע לכ-250 מ' (או יותר 142, 143). מן העבר המזרחי, נסמכה אל הרמה רצועת גן שרוחבה היה 7.5 מ' ואורך 110 מ'.

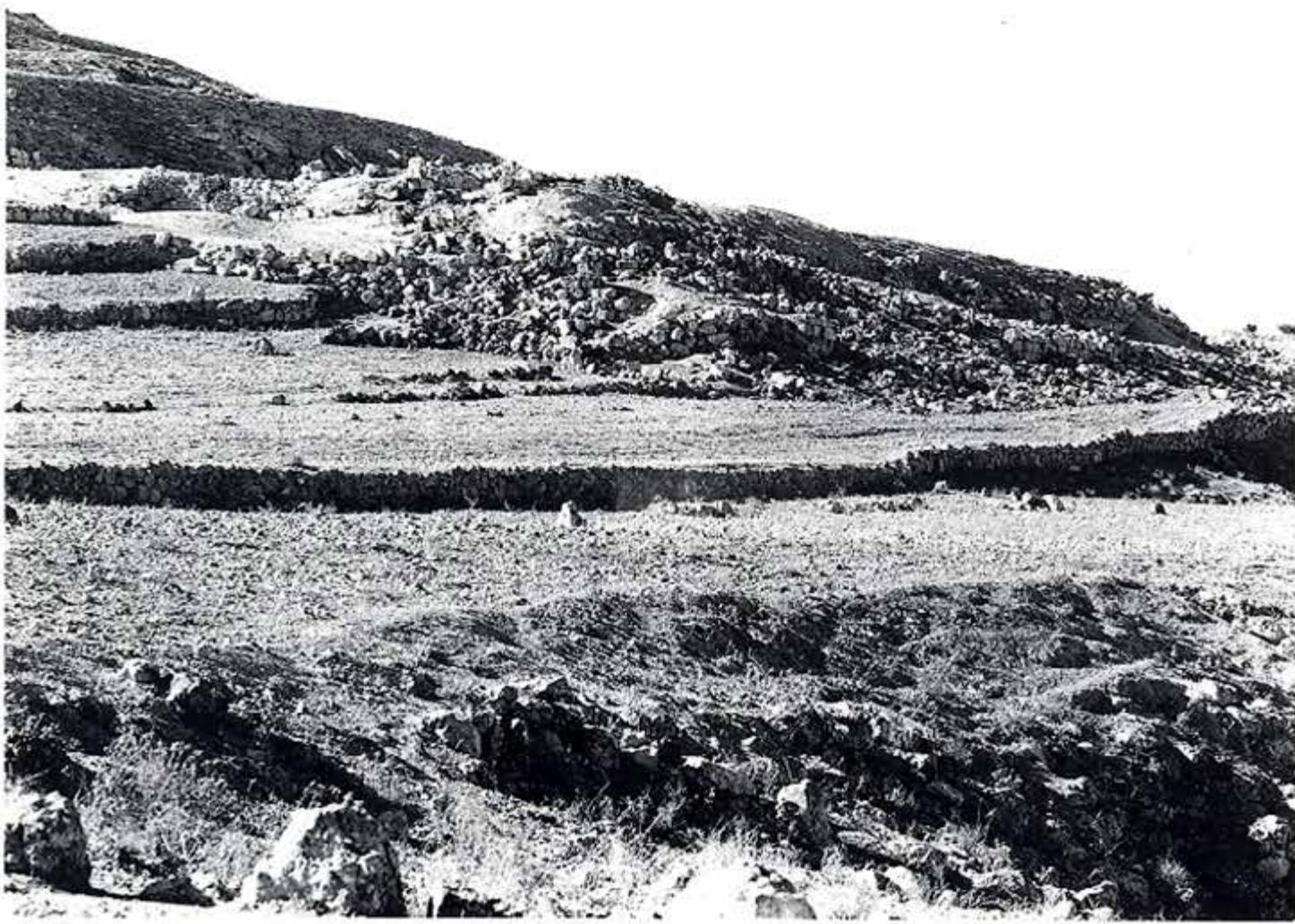
יש בידינו עדויות לקמרונות שכיסו אף אותן.²

מבנה הוויזין התומתייה

רוביה של הוויזין התומתייה נבנתה סביב ברכבת גונלה שהיתה מוקפת בגין נוי מסודר (אינרים 140, 141), מה שאות מוכים בשם "מגדל הברוכת". המגדל נבנה בפועל על גבי עמק, שביונו היה שמייבר למורה, והוא נסתם בקטע זה בשלמותו. עיר ענמיה הרכמה לאקומות המגדל והיטה אפוא עכודה של מילוי, כמו גם הקמת קירות תמכה.

המחזית שעננד בפני עצמה. בין זה חוץensus לחלווטין וijk חקל מון ומרופיטס וולסות שדרו (אייר 39). אולם גודלו של הבניין, שהיה 30 מ' באורךו וכ-55-60 מ' ברוחבו, ומיוקש בפוד מיתר הבניינים שהתקיימו בהוויזין החתית ומעליהם, הגיעו אותו למסקנה זו. רק מרתף אחד, כ-3 מ' רוחבו, שיד בשלמותו בחלקו המזרחי הצפוני של הבניין היו שני חללים אורכיים, כל אחד 5 מ' רוחבם ואורכו כאותן הבניין כולם, 30 מ'. שני מרתפים אלו הוזסים ב민ה נבדת, אך

138

משלווה עברים: צפון, מערב ודרום. הסטויים היו רחבים למדרי, 5.5 מ' רוחב כל אחד מהם, והם היו, ללא ספק, מקום טויל מבודק לאורחים הרבים ששחו באטר. עמודי הסטויים היו בסגנון היווני, ברומה לעזרת העמודים שנחשפה בארכון השלישי ביריחו, לכל אורכו של האגף הצפוני. גם עיטורי הסטוקו שנמצאו כאן, בהרודין, בסמוך לסטויים, דומים יותר לעיטורים שנחשפו בעארת העמודים של יריחו. קירות הסטויים היו מעוטרים בפרסקאות אשר הותירו שריד בלבד בצד בערך אדום. חשוב לציין כי מפלס רצפת העזרות היה גבוה בכ-1 מ' מפלס הגן. על הפרשי גובה ההבדלים המתחנים בעוצמת גorm מדורגות שנטמchr לכל אורכן של העזרות. יש להזכיר כי כמו בגן השקוע, בארכון השלישי ביריחו, גם בנז זה עמד רקע הרווץ לאפשר למבקרים בו צפיית עליית על מה שהתרחש בגין הני עצמו.

בסמוך לטויל הדורומי נחשפה אכסדרה עגולה, 6 מ' קוטרו, עם פסל של הארכון הבוכנה; בינו לבין הורדוס, אך לא ספק, או הייתה הרכבת החורשימה ביזורה, זאת בוכותה הן וחזרות שחיקפו אותה, אך בעיקר התרבלטה הרכבת על רקע מדובר בסימטריה, בצד הצפוני.

מכלול הרכבת הסטויים הן במזרח והן במערב

במרכז הרכבה הגודלה והשף מבנה עגול, 15 מ' קוטרו, שהיה יסוד לבניין שניצב בעבר מעליו (אייר 144). החלק שisor ממבנה זה היה במקומו כולה מתחת למפלס החmis. לחערתנו היה מעלה ליפור העגול מבנה דמי תולום אשר שימש פביילין – פינה שקטה למנוחה, לשיחת רעים או לסעודה קלה. כדי להגיע אל הפביילון, שלא בדרך השחיתת, היה צריך להיעזר בסירות ווירות מבנה אחר, דמי תולוס, היה, קרוב לוודאי, במדרגה התיכונה של הארכון הצפוני בצדה (וראו פרק אחד־עשר). מבנה עגול בסמוך לרכבת, מכל מקום, היה שכיה בציורי קיר מן התקופה הרומאית, בעיקר בקמפנייה.³

כפי שניתן ללמידה מן השודדים בשטח ומן התמונה הכללית, שימשה הרכבה לכמה מטרות: מאגר למים; ברכה לרוחצה ולשחיה; מקום שיט בסירות וערות; ואלמנוט המעצב את סכיבתה ונופה של הרודין. אין זו הרכבה הגודלה ביותר שבנה הורדוס, אך לא ספק, או הייתה הרכבת החורשימה ביזורה, זאת בוכותה הן וחזרות שחיקפו אותה, אך בעיקר התרבלטה הרכבת על רקע מדובר יהודה הצחית.

כבר ציינו את הסטויים שהקיפו את הגן

חשוב לציין כי בסמוך לרצעתה הגדולה לא היו כל סטויים. שלא כמו בירחו אין בידינו רמזים באשר לבנייה הגן עצמו, ניתן רק לציין כי השכבה העליונה של הטילוי שייצר את הנק הענק היא אדרמה כהה שהובאה, ככל הנראה, במיוחד לשם נתיעת הגן עצמו.

הרכבה עצמה ודומה לבנייה לבוכות שכבר פגשו בירחו ובמצדה. גם בה היה ספלן בניו לכל אורך דופונתיה וגרם מדרגות יורד עד ק clue. אלא שכן, בניגוד ליתר הרכבות, היו ארבעה גרמי מדרגות, אחד בכל פינה, זאת אולי בשל גודלה של הרכבה. הרכבה ובנחתה ברובה על גבי המילוי שסתם את העמק ונוצר לעיל, ובחלקה מחזבה מתון סלע האם. קירות הרכבה וקרעויות היו מטויחים בטיח הידראולי בוגון אפור, טיח האופייני למתקני מים בתקופתו של הורדוס.

אייר 138. תפנית כוללת של הרודין ובתי: (א) ארכון מבצר ההר; (ב) הארכון הגדול; (ג) מכלול הבוכנה; (ד) המסלול; (ה) האגף הצפוני.

אייר 139. שרוויי מסד הבניין הגדול שכלל הנראה שימוש חאקון הארכון הושם בהרודין ובתי - "הארמון הגדול", מבט לדרום־מערב.

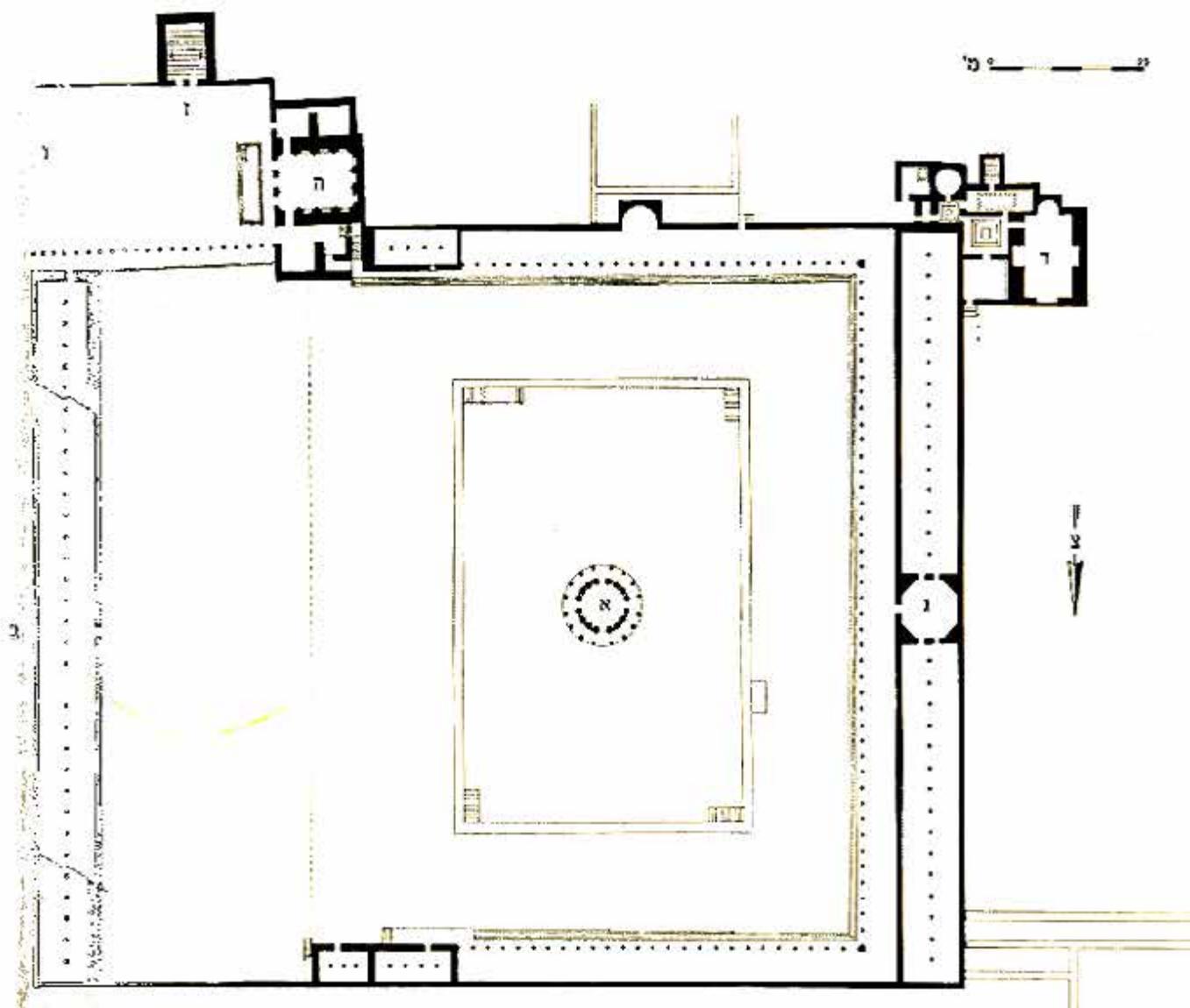
שירותיהם, כמו מטבחים ואורוות. על קיוס מבני מגורים שכמוצאו באגם הצעוני אנו למדים בעיקר על פי שני בתים מרכז קטנים בסגנון הרומי, שנחקרו כאן. בנייניהם אלוהים ימיים, ככל הנראה את האנשיטים שהיו אחוריהם לא רק לתחזקה של הרוריון אלא גם למגנהת הטוטריכית טגיורה העבריה עזה לפagan. לא מן הנמנע כי האני הצעוני, כמו גם האגמים האחרים, כלל ייחודה איזות לאורחים מודפנים, נוסף על המגורים לצotta הקבוע. יש גם להביא בחשבון את מגורי צוות המשרתים שנלווה ותירות אל הפAMILIA של המל או של בני משפחתו. בחרוזין, שלא כמו בידון, לא היה ישוב קבוע סטן אל האחו שבו עשייה מקצת צוות האחו להתגוררו.

חאג' המערבי, הקטן מבין השלושה, הוא הפחות מזריך לו תרויותם. בלבד סכית מומוח שנחשף בנקודות החיבורו שבין אג' זה והאקו הדרומי. והוא בית המרחץ המROL ביוורו שנחשף בהרידיו. על כך מעיד גודלו של החדר המהט (קלדריס), 12.8 x 8.7 מ' ללא הגותות. מדר' זה כפול בגודלו מן המגולים שבין החדרים החסומים

אלומות אלו לקטגורייה מוכחת מארונות אחרים. האם שימושו לקבילות פליס המוניות שהתרחשו בין ונסיגיותו? קשה גם לדעת אם התקיימו בהם טעיה וזה מה גם שמבינה האולמות איננו חיאם את צורת האכילה שהייתה מקובלת באותם הימים, של ישיבת בצורתה האות. מתקבל יותר על הדעת שנאלומות התקיימו איזוים הקטוריים בתוועה, כמו קבלת פנים בעמידה, או תצורה של חפצים וריהטים יקרי ערך.

אפי' בניינים שווים הוקמו סביב מכלול הרכבה טולשה עברים: חזום, מערב וצפון. מזרחו נתור הוואדי אשר זכה להשקייה והיה בוודאי עתיר בנינים וכמאנעים. בנייתן לבוכות בירוחו שעמדו בפועל אך ורק למטרות של רחצה ורחיה, בהרודין שימושה הרכבה גם להשקייה.⁶ יש להזכיר כי מן המים שהיו ברכבה נהגה לא רק השיטה הנובל בסכר האדמה אלא בוודאי גם שדות נוספים וחוקים יותר, במנוד הוואדי. האקו הצפוני היה הגדול מבין השלושה. אמונה רק חלק קטן מן האקו נחקר, אך על פי המעט שידוע לנו ככל האג' הן מבני מוגרים והן מתקני

באולמות ארכיטקטוניים, כל אחד כ-10 x 5' ברוחבו. במערב מצויא האולם מעבר לסתום, אחד משולשת הפטוים שנחקרו לעיל, ואילו בדרום כל האולם נן עצמו, ברצועה הרוחבה שלו. אורך כל אחד מן האולמות הללו היה כרוחב מכלול הבני – כ-110 מ',⁴ האולם המזרחי הרום כולם, והאולם המערבי אמן לא נחוץ לחלישין, אך עד עתה חשפנו רק את חלקו.⁵ עד כה התברר כי לאח' שהאולם המערבי נבנה כיחידה אחת הוא נחלה לייחדות שונה. במרכזו חשפנו חדר מלבני, פלוטר בפרסקאות, שבכל אחת משמשה פינוטצי עמד במקור חצי עמוד על גבי פדייטל. אולם טמן והמתנקט בזיהוק מל' מרים הגרמה והפבלין העגול שעמדו במרכזה, וסביר להניח כי שימש לקבילות פנים חשובות, ואילו יש לראות בו חדר בס. יתר החלק האולם המוארן, 47 מ' מכל צד, מחלקן ככל הנראה אף הם, אולמות משנה. יתכן שתמכונה דומה הייתה מזקבלת נב באלות המזרחי, אך לא בחדשה. אנו מוחים, מכל מקום, כי האולמות הנדרושים היו מעתודרים יוניס נמלם, מזומה לחודד המתוונים והלטוטוים שנזכו לעיל. קשה לסווג

141

142

השלב הראשון. הברכה המדורגת המקורית מולאה בעפר, והחדר שניצבה בו הוכפל עתה בגודלו. ההגדלה נעשתה בחלוקת על השבן חציבה אל תוך הסלע וחלוקת על ידי הקטינה החדר הפוך ברצועה של 80 ס"מ. חדר זה, 3.6x3.6 מ' גודלו, שימוש ככל הנראה, חדר פושר נוסף, שניינו נספה בשלהי תקופה חלופית, במרכז החדר אף זאת בשלב השני היה תוספת של חדר עגול, כ-4.2 מ' רוחב, שטחיו הושם על התנורים ניצבו שני דודים מתקת ממערב, ומעל התנורים ניצבו שני דודים מתקת מזרחה, ושילוב שנעלו מזעב. חדר הכנסה והلبשה נושאו כמעט ללא שינוי. לעומת זאת חלון שטוחים (לקוניוקטים). הכנסה אל החדר העגול הייתה מתחום החדר מבווא אויר ששימש אף רוא החדר פושת מהרו הצעה נוספת שעמד בתוך חצר משלה.

חדר (היפוקאוסט) וכיריה של ברכת מים לרוחצה ולשחייה, ברכה שטדלה היה 10.4x5.2 מ'. מאחר שתנורי החיטוי הקישרים לא תאימו מערכת שינועה לחםם את מימי הברכת החדשה, נבנו שני תנורים חלופיים, במרכז החדר אף זאת בשלהי תקופה חלופית, במרכז החדר עגול, כ-4.2 מ' רוחב, ומעל התנורים ניצבו שני דודים מתקת מזרחה, ושילוב שנעלו מזעב. חדר הכנסה והלבשה נושאו כמעט ללא שינוי. לעומת זאת חלון שטוחים (לקוניוקטים). הכנסה אל החדר העגול הייתה מתחום החדר מבווא אויר ששימש אף רוא החדר פושת מהרו הצעה נוספת שעמד בתוך חצר משלה.

שנחשפו עד כה בכל ארכיאולוגיות של הורדוס, דוגמת החדר החם בבית המרחץ הנגדל של מצדרה או בבית המרחץ של אריסטון שבצאר חהר, כאן בהרודיון.

חפירות האחרונות שביצעת בהרודיון הראו כי לבית המרחץ היו שני שלבי בנייה. בשלב הראשון נבנה חדר הכנסה והלבשה (אפרודיטיוט), 7.7x6.8 מ' גודלו; חדר חם שכבר נבנה לעיל וחומם, מחמת גודלו, על ידי שני תנורים, בשתי פינות החדר שמאורכ; חדר קר עט ברכה מדורגת – צירוף פרינידיום ומוקואה טהרה – וחדר או שניים נוספים שתפקדים איננו ברור. ⁷ נוסף על כן כל בית המרחץ עם חצר כניסה, אשר יתכן שמשמשה כpalistra. רק חלק מהחצר נחפר עד כה.

בשלב השני עבר בית המרחץ מהפהה. השינוי העיקרי היה בכיתול סידורי החימום של החדר

איור 140. תכנית כללית של מכלול הברכה: (א) הבorgog הנגדל וסביבתו גני נוי וסטויס; (ב) האולום המזרחי שנבנה על גבי סכר אדמה; (ג) האולום המערבי שוחלך לכמה יחידות ובמרכזו חדר כס מתחם; (ד) בית מרחץ בסגנון רומי; (ה) הבניין המוונטלי; (ו) הקעה המזרבי של המסלול; (ז) מקואה טהרה.

איור 141. מדריך כללי של מכלול הברכה, גבעת לצבון.

איור 142. הפני הדיזמי-המעובית של מכלול הברכה עם עמודי הסטומים שהחזוו בחלקם. לעומת זאת כל המורגות הרכאות בצלוס מקוריות.

אם כי לא במקומו המקורי, הוא שבריהם רבים של אבן טיס עגול גדול, האופייני לבתי מרחץ (לבטים), שהיה בחילוקו מעוטר בתבליטים. התבליטים כללו לפחות שני ראשים של האל סלינוס (איור 148) ועוד פריטים שרדו רק בחלקם. מבחינה השיכות לבית המרחץ אין בכלל פלאיה, וזה המקום הראו למןמאז זה. הורדוס יכול היה לאפשר לעצמו ליבא אבן מפואר מחוות גבולות מלכתו, כפי שייבא פריטים אחרים, כמו מריצפות אופוס סקטילה, או האסבטניה שנמעאה בקיפרוס (וראו פרק חמיעי). המתמיה הוא עצם קיום ממצא בתחום הפיסול ובעירו דמות אדם. אין כל ספק שהדיבר השלישית נשמר בעיקרו בקרב בית המלוכה של הורדוס, כפי שאמ החסmonoאים הקפידו על כך. בין כל שווי עיטור הקיר הרובים שנתגלו עד כה בארכוניות שני בתים מלוכה שנוצרו כאן לא נתגלה עד היום, בפועל, כל דמות אנוש או חיה. להערכתנו יש כאן יציאן מן הכלל המழער, בינותים, על הכלל.

שני ממצאים מעניינים שנמצאו באגן הדרומון, לא הרחק מבית המרחץ, הםلوحות אבן מהוראות ששימשו חולנות.لوحות נעשו מאבן גיר ורפה הנוחה לעיבוד. הלוח האחד, כלל שלוש שורות של חרוטים עגולים. הלוח الآخر, המפואר מבין השניים, כלל חרוטים עגולים ואליפטיים, מעין שושנה מסוגנית, ברום שכובע על ידי מהונת, בדומה לעיטורים נפוצים על ארונות קבורה יהודים בני התקופה. לנכורה יתכן כי מקורות של החלונות היה בבית המרחץ אך אין בכך証據.

143

ההיפוקאוסט, אולם על פי השברים ניתן לשחזר מסגרת עגולה צבעונית שהקיפה את החדר כולל וועיטה בדגם גפן עם אשכולות ענבים (איור 147). רק את הדגם הראשוני שנזכר בה ניתן לשיך בטפידריום הפרכדי נתגלה בטרכז החדר ספין ערוי מעוטר ודוחה גאותריאים שולבו בהם רימונים (איור 145). בחדר הסמוך, אשר דרכו נכנסו אל הלקוניום, נמצא ספין שעוטר בדגם דמי רצפת אופוס סקטילה (איור 146); בחדר החנוורך נהשף ספין עס דגם עגול, גאומטרי, דמי כוכב באדום ולבן שמוקף במתגרת ריבועית ובה עליים ופירות; רצפת הלקוניום עצמה לא שודה במקומה המקורי, מחמת קריסתם של מתקני

דومة כי מרבית חדרי בית המרחץ, בשני החלבים בפועל, היו מוזכרים במרקם בפסיפסים. בשלושה מן החדרים נחשפו מרבדים מעוטרים: בטפידריום הפרכדי נתגלה בטרכז החדר ספין ערוי מעוטר ודוחה גאותריאים שולבו בהם רימונים (איור 145). בחדר הסמוך, אשר דרכו נכנסו אל הלקוניום, נמצא ספין שעוטר בדגם חנוורך נהשף ספין עס דגם עגול, גאומטרי, דמי כוכב באדום ולבן שמוקף במתגרת ריבועית ובה עליים ופירות; רצפת הלקוניום עצמה לא שודה במקומה המקורי, מחמת קריסתם של מתקני

144

145

מה רום לשינויים הניכרים שהלכו בבניות המרחץ במרוצת השנים? נקיים וענין כי לפניו קנקניות שנמצאו בתוך המילוי שבטל את השימוש במרכה המדורגת הראשונה, אנו יכולים לזכור כי השינויים נעשו עוד בימיו של הורדוס. להערכתנו זמנה התהילן למה שהתרחש במחצית המאה העשורים בירושלים. בשנות החמשים של המאה נבנו בירושלים ובישראלים ובישובים הסמוכים לה כמה ברכות שחיה לשימושו של הציבור הרחב. בשנים הראשונות היו הברכות מתחת כיפת השמים. התבדר כי אף בחודשי הקיץ, הרחצה ברכות לא הייתה נזימה, בעיקר בשעות אחר הצהרים מחמת הרוחות הנושבות באזורי. הדבר הביא בהדרגה לכיסוי כל הברכות בירושלים וסביבתה במבנים. להערכتنا, שנבנתה הרויזון, נושאנו ברך הברכו, ואזלאן, בלבד מכג'ול והן לשחיזו. נשואנו ברך כי איפלו בקץ לא תמיד נזימה השחיה מתחת כיפת השמים, החליט הורדוס לשלב ברכה מקורה בתוך בית המרחץ שלו. דבר נעשה על חשבונו החדר החם הגדול שבבודאי הושקע ממש לא קטן במקומו. אמנס סביר להניח כי בהרודין היו כמה בתי מרחץ נוספים (אחד מהם מצוי בארמון מבצר ההר ותוואר לעיל, רוא פרק שני), אך הדבר מצבע יותר מכול על התשיבות הגדולה שנתן המלך לרחצה ושחיה.

מן האגן שמדרום למכלול הברכה חשפנו קטעים בודדים, ועדיין קשה ליחס אליהם תכנים מסוימים. תידרשנה חפירות נוספות, כדי להנstor טובי יותר את סוג הבניינים שעמדו באגן זה. קצהו המערבי של האגן מסתיים בנזין יוצא דופן – "הבניין המונומנטלי" – אשר שיין לקבוצה אחרת ושונה של מבנים שתידן להן.

146

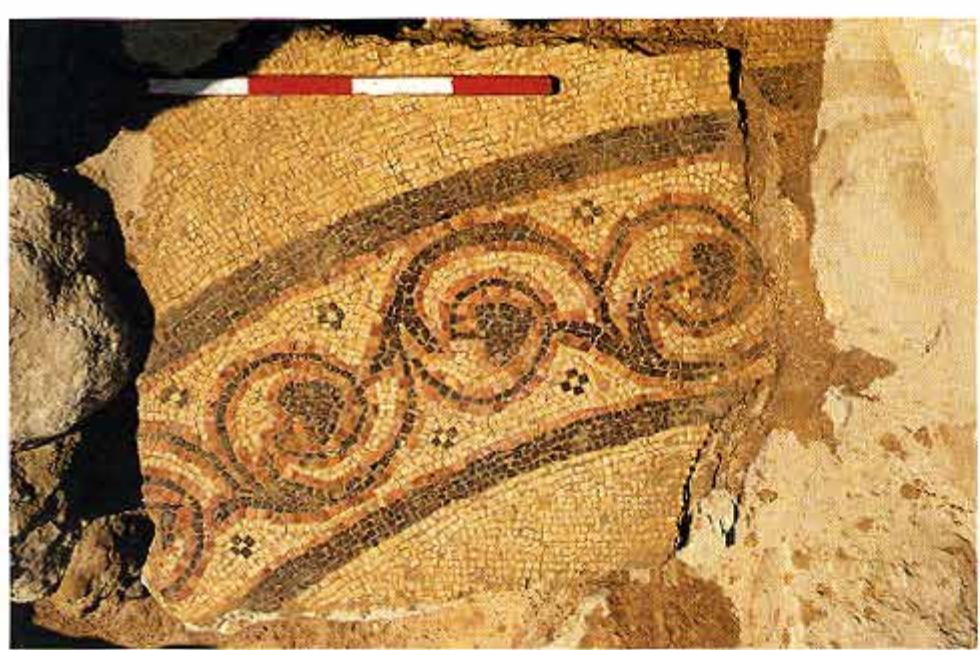
איור 145. שבר עיטורי טיח מכור (סטוקו) שנמצאו בדורות מכלול הברכה. עיטורים זהים נחשפו בארמון השלישי של הורדוס בירושלים שם עיטרו את סטוקו הגן השקוע והאגן הצפוני.

איור 144. מראה כללי של הברכה (מכורço מכלול הברכה) עם מסד הפביליון המזרחי במרקזה.

איור 145. ספין פסיפס מעוטר שנחשף בחדר הפהור (טפידורום) המזרחי בבית המרחץ הסמוך למכלול הברכה. שימ לב לרימונים המגולדים את פינות הספין, אלמנטים נפוץ באומנות היהודית בימי הבית השני.

איור 146. ספין פסיפס מעוטר שנחשף בחדר המבווא לחדר החוצה (לקיינוקום). זה דגם דמו וצפת אומנות סקטייה (רצפת אבן צבעונית העשויה ממראות אבן אבעוזית בדמותים גאומטריים).

איור 147. שבר מזבחת הפסיפס של חדר החוצה המעריו על עיטור צבעוני בטבעת גם דום וכן עם עוכבים.

147

148

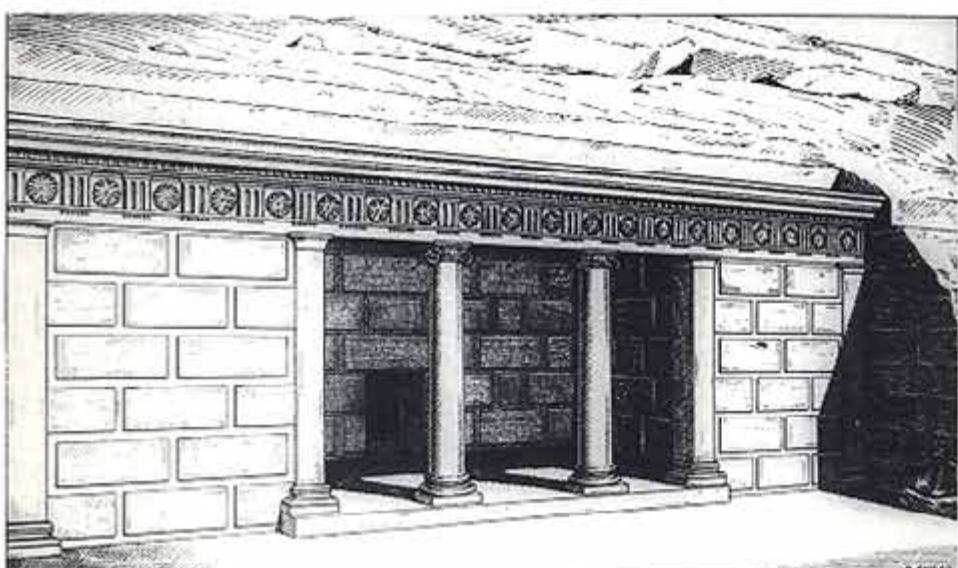
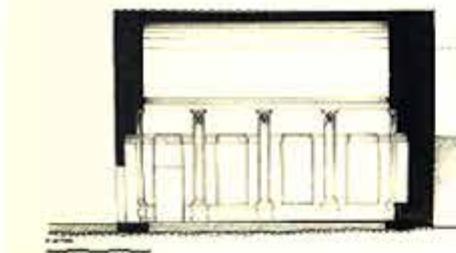
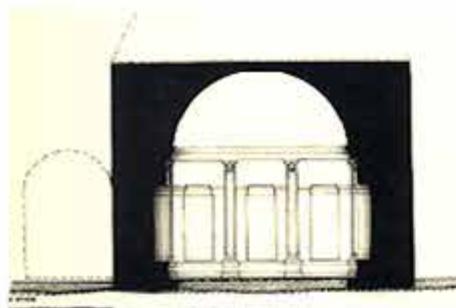
אתות הקבר של הורדוס

אחד מן המרכיבים העיקריים בהרודיון התתיתית הוא המשטח הארוך המוצי מצפון לשער הארכון הגדול ולמרגלותיו. כבר אחדים מן החוקרים שסקרו את הורדון מאות שערים, כמו דהיסוס' והצחות קונדרו וקיצ'ר, טמו לב לרצעת אדמה מפולשת זו (להלן "המסלול"), שאורכה כ-350 מ'. רוחבה כ-30 מ' (איור 149). אין ספק כי המסלול אכן טבעי אלא מעשה ידי אדם. הדבר בולט ביותר בעילום האורו של הרodium ובתי צילום הממחיש בצורה מעולה גם את התכנון והסדר המועלמים של המהנדסים ההרודיאנים (אייר 137). המסלול תפס את חשותת לבנו עוד ציר סימטרי. הבניין הוה מוקף גומחות וביניהן חזאי עמודים (פילסטרים) הניצבים על בסיסים מוגבאים (פדייטלים). רצפת האולם הייתה חסורה מכל מקום, העלינו את האפשרות כי היה זה מסלול למוציא סוסים ומכarth – היפודרום.⁶ בקצה המערבי של המסלול הבחנו בשער קוורת אדריכלי של שרידי האולום ויתן לקבוע במידה בדמותו אותן, והצד הפונה של המבנה פונה אל המסלול. ההשערה הראשונה הייתה כי כאן

נמchoות. בעקבות הקשר האדריכלי בין האולום לבין המסלול ניתן לשער, אם כי במידה פחותה של דואות, כי בכל שלוש הגומחות, או לפחות במרוכזות שביניהם, היו פתחים. בדומה לשני הפתחים שנמצאו, האחד בקיר הצפוני והשני בקיר הדרומי, החשוב לציין כי בקיר המערבי היה בקיר הדרומי. הבניין הוה מוקף גומחות וביניהן חזאי עמודים (פילסטרים) הניצבים על בסיסים מוגבאים (פדייטלים). רצפת האולם הייתה חסורה בשל שינויים שנעשו בתקופה הביזנטית. גם הקיר המזרחי היה חסר כלו, אלא שעלה פי ניתוח אדריכלי של שרידי האולום ויתן לקבוע במידה ובבה של דואות כי גם בקיר שנעלם היו שלוש בפרסקאות ובסטוקן, ככל פנים ואילו אף כלפי חוץ.

150

בתיאור טקס ההלוויה שצעדו בו, מלבד בני משפחתו. גם שומריו הראשי ומשותpio, וכן טורי חילאים טרקיים, גלים ווגלאטים, חיל השכירים הנודל של המלך.⁹ מקווה טהרה, מכל מקום, הוא מרכיב טבאי בבית קברות ווגמה טובאה לך הוא קבורה של המלכה מהדיב בירושלים, המוכר יותר בשם "קברי המלכים".¹⁰ הבניין המונומנטלי עשי היה לשמש טורקלין. אין הדבר מוקובל בארכיטקטורה של התקופה אך בעולם הנבטי הוא נפוץ. הדוגמה הקדומה ביותר לבניין המונומנטלי הוא הטורקלין טפרטורה מקבר החיל הרומי.¹¹ אולם כזה, אחרי הכל, איןנו נגד את חזוי הדת היהודים. האבניים המסתובבות והמעוטרות – מוקון להערכתו במבנה הקבר עצמו, או ליתר דיוק בחזותו שפורה, ככל הנראה, בעבר בניין הכנסייה שנתגלה מדרום לבניין המונומנטלי.

הकבר עצמו עדין לא נתגלה. יש לשער שהוא חצוב אל תוך הסלע או בניו מחדר או כמערכת חרדים תट-קרקעית, והכニסה אליהם הייתה בוודאי דרך הבניין הנעלם, שאבניו נלקחו לבניין הכנסייה. נגעי ימי בחרית מקום זה לאחחות הקבר קשורה להערכתו באפשרות לראות ממנה את ירושלים, מה שלא ניתן כמו עשרה מטרים מעבר לכך, בכל כיוון, עקב מבנה הנבעות שמצוון. גם אם עדין לא נתגלה קבבו של הורדוס, נראה לנו כי כל האלמנטים שתוארו לעיל השתייכו, כפי שציינו, למערכת אחת – לאחוזות קבר מפוארות. קיומם קבר בתוך ארמון מבצר ההר – בדומה לכבו של דיקולטיאנוס בדולמיה, בארמנונו בעיר ספרטה, היה מנוגד לחוקי הדת היהודית. אולם במוחבי הורדון התתיתית, שהיתה בניה אין מקום הטבעי במכלול ארמונות. לעומת זאת עשי היה המסלול להיבנות, במיוחד, לטקס ההלוויה של הורדוס. יוסף בר-מתתיהו מספר על קברותיו של הורדוס בהרודין, ואינו מציין דבר על אדרונות הקבר עצמו. לעומת זאת מאירוס הספר

שנתקבלה הבניין המונומנטלי דמות חייה כי המבנה שימש מקום קבורתו של הורדוס, מעין מאוחלואן, אך השלמה חשיפתו לא הצביעה על כן. לא זו בלבד שלא נתגלו בבניין לא חד קבורה ולא סדרוג אל גם ריבוי הפתחים אל האולם מקשה לראות בו מאוחלואן, לעומת זאת המשך החפירה בסמוך לו העלה נתונים נוספים מעוררי עניין ורב.

הנתון האחד הוא ריכוז של אבני מסותחות הלחכנית, על פי הסגנון האופייני לאבני גזית בבניינים מונומנטליים مثل הורדוס. כמה מהאבניים הללו מעוטרות בעיטורים שהיו שכיחים במונומנטים של קבורה בירושלים של ימי הבית השני (איורים 152, 153). מכלל אבניים זה נלקח ממקום זה, כאמור, מכיא אוthonו למסקנה כי מקום הקבורה היה הימצא סמוך כאן. לעומת זאת משליך הגדול של האבניים הללו והעובדת שלהם נמצאו פזרות על פני כל הורדון התתיתית אלא רק כאן, מכיא אוthonו למסקנה כי מקום הקבורה היה הימצא סמוך כאן.

הנתון الآخر היה ברכבה מדורגת גדרה יחסית ששימשה מקווה טהרה ונחשפה בסמוך לבניין המונומנטלי. גודלו של המקווה, שנחצב ברובו מתוך סלע האבן, היה 9x6 מ' והוא לו שני פתחי כניסה, מעץ מקובל במקוואות טהרהBei התקופת לא מן הנמנע כי כל השורדים הללו היו שייכים למערכת אחת – אחחות קבבו של הורדוס. על פי הערכה זו לא שימש המסלול למירוצי סוסים – לשם כך הוא צר מדי, וגם לא אכעדיון – לשם כך הוא אורך מדי, מה גם שמתפקידים מסווג זה אין מקום הטבעי במכלול ארמונות. לעומת זאת עשי היה המסלול להיבנות, במיוחד, לטקס המקרה היחיד של גילוי פסל בארמונותיו של הורדוס.

איור 148. ראש של האל סלינוס. הפסל, בתבליט, הוא שבר מגן וחתה גדול (לבורות) שהיה בבית המרחץ. זאו המקרה היחיד של גילוי פסל בארמונותיו של הורדוס.

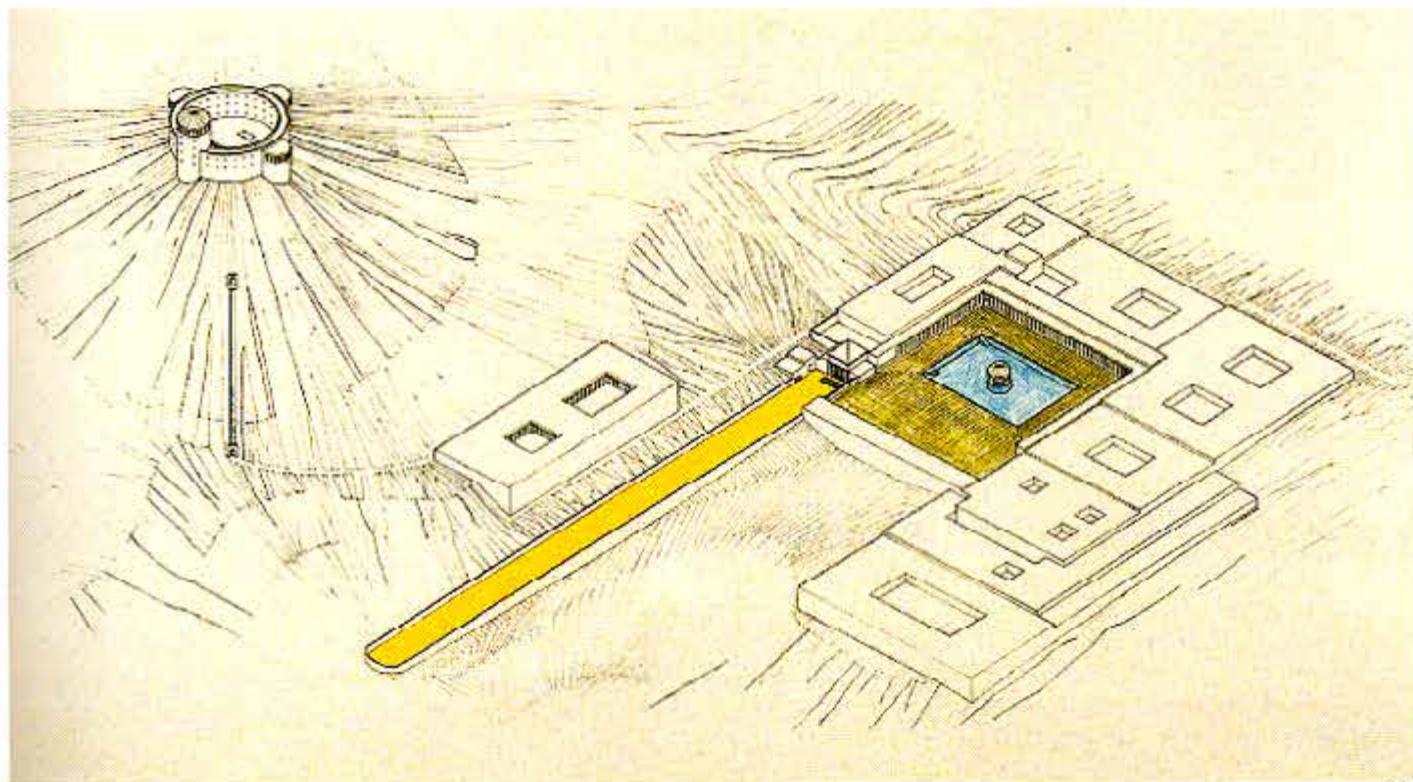
איור 149. חנסלול שמידותיו 350x30 מ', גובהו למזרת.

איור 150. הבניין המונומנטלי שנחשף בקצה המערבי של המסלול, במבט לדרום.

איור 151. חתכים משוחזרים של הבניין המונומנטלי.

איור 152. שבר של אפריז בסגנון הדורי שנחשף מדורות לבניין המונומנטלי.

איור 153. שחזור חזית כניסה של קבר מימי הבית השני המצווי סמוך לשכונת ומת אשלול בירושלים.

154

Architekturn Landschaft". *RM*, 26 (1911), abb. 19, 22, 25. ליתר דיוק, 110 מ' במעריך רוטסן כי בזאתה. במרחץ היו לילא ספק שני אולמות, האחד תחתית והאחד מעלייה, במפלס הגן, האולם התחתית, שתחפר עד עתיה וק בחלקו, היה למעשה חלק מן המבנה המכונה בפיינו בשם "סרך האדרמא", לבנה שנבנתה לתמוך במילוי המסיבי שנשfan לשם הקמתו מכלול הבנייה.

אתה על פי גלוי פתח מוצא למינך בסיכון לתקועית הבוכלה, במחיצות והדופן הפיזורית שלה. יתכן שהגדול מבן שני החדרים הללו שימש כאופדייטרים נסף, אוily בכניסה נפרדת לנישט. לאחדה בס יתכן שהדור טער לשימוש העובדים בבית הפקיד.

ראואו: I. Humphrey, *Roman Circuses (Arenas for Chariot Racing)*. London 1986, p. 350. תודתי נתונה בזאת להפמי על שהעמיד אותו על טענותנו, לאחר ביקור באטר, בראשית עבדותנו בו, בעת שסבירנו שהמסלול שיטש היפדרום. עם זאת, שלא כדעתו של הספר, אין אנו רואים כי במסלול מתכוון שנודע לספרות, אלא נוטים לקשרו אותו עם מסע החלווה של הוודוס, וראו להלן.

יוסף בן-יוחנן, מלוחמת, א, ט; חניל, קדמוניות, י, 196-199.

וראו כבר המלכה הלנה מהודיה בתו: מ' כתן, קבורי המלכים, תל אביכ 1947; וכן מקווה טהרה שנחנץ ביריחו, במסגרת סכלה קבורה יצאה ופען מימי הבית השני בתהן: E. Netzer, "The Mourning Courtyard", in R. Hachlili, *Goliath's Tomb at Jericho*, Arisjor (in press).

ראואו: מקינזי, הארכיטקטורה של פטרה, עמ' 149-148.

ראואו: נזר, הרודיאן רבתי, עמ' 105-108.

הרוכת, בהוויזין התחתית, ראוי אף הוא לתשומתם של דומה שאנן כאן מבנים העומדים לעצםם אלא מארג אחד גדול של מבנים, מעין "חכנון שטיח", דבר השםlich למדי במאה העשורים – כרכ' ספ', בבתי חולמים, בקמפוסים אוניברסיטאיים ועוד, אך לא בתקופת הקלאסית (אייר 154). הרודיאן הוא אחד הארונות הנודלים בתקופתו בעולם ההלניסטי-יווני-חורי, ולמיעטה הארמן שתרחב ביוותר שונגה או התקיים ביטו של הוודוס, והמורר לנו מן הארכאולוגיה. אטמן אין שום סיבה להניח כי למלכים הפתוחמאים באלאטנדייה או הסלבקים באנטוכיה לא היו ארונות גודולים מפניהם, ארונות שעשויים היו לשמש להורדוס מקור השראה א/oricali, אך ארונות אלו עדין לא נתגלו.

הערות

1. חשיפה של הרודיאן התחתית החלה כעשור שנים לאחר חילול החפירות בארכון מבצר ההר. החפירות החלו בשנת 1972 על ידי המחבר מעעם המכון לארכאולוגיה של האוניברסיטה העברית בירושלים. בחפירות נחשפו מבנים רבים ביניים ברכת ענק. שקוותם כבר היה יווע לחורקים השניים שסקרו את האזור החל סן המאה התשע עשרה. החפירות בהרודיון התחתית נעשטו, כמעט ללא הפסקה, במשך 15 שנים, וראו: נזר, הרודיאן רבתי. החפירות התחרשו בשנת 1997 על ידי המחבר בטיעו של יעקב קלמן. תחולת כל אחד מן המתרפים הללו שווה לכשליש מהכלמה מחסנו מزادה שבעצם ההר.
2. רואואו: M. Rostowzew, "Die Hellenistisch-Römische Baubewegung im Lande der Nabatäer", *Die Hellenistisch-Römische Architektur des Landes der Nabatäer*, Berlin 1928, p. 108-110.
3. על כשוריהם. ריכוז המבנים הגדול שבב' מכלול